
KONZERVATIVIZAM BEZ SMISLA

RASTISLAV DINIĆ

Miša Đurković, *Konzervativizam i konzervativne stranke* (Beograd: Službeni glasnik, 2007)

Ali zašto je tako mnogo studija o konzervativizmu napisano od strane konzervativaca? I ako je, kako konzervativci često tvrde, njihova vera otporna na teoretisanje, da li to objašnjava intelektualnu oskudnost tako velikog broja ovih radova?

Majkl Friden

Pre svega jedan *caveat*: Đurkovićeva knjiga, sama po sebi, ne zavređuje takvu pažnju i analitički napor koji joj se u ovom prikazu ukazuju: u pitanju je štivo koje nigde – ni informativnošću, ni stilom, ni kvalitetom argumentacije – ne prevazilazi jedan ispodprosečni i na brzinu pisani seminarski rad. Honderič na jednom mestu kaže da je Berkovo pisanje “trijumf elokvencije nad argumentima”. Isto bi se moglo reći i za Đurkovićevu knjigu, s tim što Đurkovićeva knjiga nije nikakav trijumf.

Dva su razloga zašto sam ipak smatrao da se njome treba pozabaviti. Prvi je jasan – knjiga je objavljena u prestižnoj ediciji najvećeg državnog izdavača, u tiražu od 750 primeraka. I da se sastojala od 104 prazne strane, sam čin njenog izdavanja zavredo bi kritički osvrt.

Drugi je razlog to što ona zastupa jednu prepoznatljivu zamisao – da je konzervativizam jedina ideologija sposobna da u ovom trenutku u Srbiji zasnuje i očuva moderne liberal-demokratske institucije. Ova zamisao zapravo je glavna meta mog kritičkog osvrta, a autor *Konzervativizma i konzervativnih stranaka* tek je usputna šteta. Kako bih bio pošten prema ideji koju kritikujem, gde god sam mogao, pokušao sam da zanemarim činjenicu da ona ima tako slabog advokata, i probao da je protumačim što sam darežljivije mogao. Ponegde je, međutim, *schadenfreude* nadvladao, pa nisam izdržao da se ne narugam zastupnikom šepRTLjanju.¹ Nadam se da ova slabost

¹ A opet, da li je to šepRTLjanje posledica samo puke nevestosti? Teško je ne setiti se Honderičovog zaključka da je konzervativizam ideologija koja nema nikakvo drugo opravdanje do golog sebičnog interesa, te da je “ova sumorna činjenica amoralnosti dobrim delom objašnjenje konzervativnog stila, to jest stilova i nači-

nije obezvređila moj argument i verujem da sam uspeo konkluzivno da pokažem da je pomenuta zamisao teorijski duboko nekonzistentna i samoprotivrečna, a praktično – ili jalova ili opasna i duboko antiliberalna.

Ono što pada u oči već na prvi pogled, jesu skromne dimenzije Đurkovićevog toma – jedva da ima stotinak strana. Na drugi pogled, onaj ko je pratio Đurkovićev publicistički angažman, uočice da teme obrađene u knjizi, pa i način na koji je to učinjeno, nisu novi, to jest da su se u vrlo sličnom obliku već pojavljivali u Đurkovićevim novinskim člancima. U knjizi zapravo ima vrlo malo potpuno novog materijala. To, naravno, ne mora da bude problem – često, pa i opsesivno, vraćanje na izvesna pitanja i ponovno njihovo razmatranje može i te kako da doprinese kvalitetu i dubini uvida. Ali, to nije slučaj i sa Đurkovićevom knjigom.

Na već pomenutih stotinak strana, nalaze se tri vrlo labavo povezane celine. Prva je posvećena određenju konzervativne ideologije kao takve; njenoj delimitaciji u odnosu na druge, konkurentske ideologije; njenoj predistoriji, istoriji i evoluciji; te njenim najzastupljenijim tipovima. Druga daje kratak pregled najpoznatijih evropskih konzervativnih stranaka. Treća istražuje tradiciju konzervativne misli kod Srba. Prvi problem sa ovakvim eklektičkim pristupom na, kako je već rečeno, vrlo malom prostoru, jeste to što on unapred onemogućuje detaljniju elaboraciju bilo koje od izabranih tema. Drugi problem jeste u tome što takav multidisciplinarni pristup zahteva primenu niza sasvim različitih metodologija, kojima teško da može suvereno vladati jedan autor. Deo koji se tiče istorije konzervativizma pripada oblasti koja se obično naziva intelektualnom istorijom ili istorijom ideja i zahteva pristup vrlo sličan onom koji upotrebljava klasična istorija: minuciozno popisivanje i upoređivanje izvora i referenci, kontekstualizaciju, itd.; vrednovanje argumenata koji po Đurkoviću predstavljaju jezgro konzervativne ideologije, te njihovo sameravanje sa kontra-argumentima ideoloških protivnika i kritičara, zahteva analitički aparat svojstven političkoj filozofiji i teoriji; konačno, upoređivanje konzervativnih stranaka iz različitih evropskih zemalja spada u ono što se naziva kompa-

na izlaganja. Ovi uključuju izostavljanje i nejasnoću, [...] malu i neophodnu, ali ne principijelnu odanost istini, [...] bombastičnost, duhovnost i sentimentalnost umesto definicija, [...] vrlo loše argumente” (Ted Honderich, *Conservatism* [London: Pluto Press, 2005], str. 303).

rativnom politikom i zahteva primenu raznovrsnih empirijskih metoda, kako kvalitativnih tako i kvantitativnih.

Kod Đurkovića, međutim, nema nijedne od ovih metoda, čak ni one kojoj bi trebalo da je, po vokaciji, najskloniji – analitičke. Njen nedostatak predstavlja poseban problem jer Đurković od početka ne pristupa temi konzervativizma tek kao objektivni i neutralni istraživač, već kao njen pobornik i branitelj.² Tim je jača njegova dužnost da svoju *agendu* obrazloži suočivši je sa najjačim prigovorima koji joj se upućuju i tako pokaže njenu nadmoć. Takvog suočavanja, međutim, u knjizi nema. Iako autor na više mesta ističe prednost konzervativnih postavki nad konkurentskim postavkama, svoj stav ili uopšte ne dokazuje, ili ga pak dokazuje oprotnom metodom “čoveka od slame” (“straw man”), gde se protivnička pozicija karikira do ekstrema, koji je onda, baš kao i kakvo strašilo, lako srušiti.

Primeru radi, kad god želi da pokaže razlike i prednosti konzervativnih načela u odnosu na konkurentna načela, Đurković za protivnike gotovo bez izuzet-

2 I ja ću se u ovom prikazu usredsrediti upravo na kritiku teorijskog dela Đurkovićeve knjige. Što se tiče ostalih delova, kritika je, bojim se, izlišna. Primeru radi, delovi koji se bave predstavljanjem najznačajnijih svetskih konzervativnih stranaka ne prevazilaze, ni obimom, ni stilom, ni dubinom, članke na Vikipediji, što i ne treba da čudi s obzirom da za neke od ovih delova Đurković i navodi Vikipediju kao glavni izvor. Rasprava o domaćim konzervativcima i konzervativnim političkim strankama, pak, sličnija je obimnijem novinskom članku i to ne naročito savesno pisanom. Recimo samo da od Čedomilja Mijatovića koji je u Srbiju uveo metrički sistem, pa do Šešeljevog odlaska u Hag, autor uspeva da stigne na tri strane, a pri tom takođe uspeva da napomene i to da se ovaj prvi “dosta bavio spiritizmom kao vidom naučnog dokaza u tačnost hrišćanskih učenja” (mogu li postojati dokazi “u” tačnost nekih učenja, ili pak samo “za” njihovu tačnost, pitanje je kojim se ovde nećemo baviti), dok povodom potonjeg primećuje: “Resantiman je ključna reč za razumevanja ovog svakako darovitog, ali frustriranog čoveka koji je ceo svoj politički angažman doživeo kao osvetu za nepriznavanje, kako u Sarajevu, tako i u Beogradu. Tako se može razumeti i njegov ambivalentan odnos prema Miloševiću.” Da li je autor do ovog dubokog psihološkog uvida u Šešeljeve najskrivenije motivacije došao čitajući vojvodin lični dnevnik, razgovarajući sa njegovim psihoterapeutom, ili pak upotrebom nekih telepatskih metoda, čitaocu ostaje neotkriveno.

ka uzima primere totalitarizma, revolucionarnog terora ili radikalnog anarhizma. Pa tako, na jednom mestu čitamo:

Dvovekovno iskustvo je apsolutno opravdalo konzervativni skepticizam i pozdrivost prema jednostavnim i jednostranim percepcijama sveta, te jednostavnim receptima za njegovu transformaciju koji su stajali u pozadini svih nasilnih revolucija i odneli nebrojeno mnogo žrtava. Od jakobinskog isticanja giljotine kao simbola pročišćenja, preko sovjetske egzekucije carske porodice i cveta ruske elite ili Maove kulturne revolucije, do najmonstruoznijeg produkta apstraktno levičarske ideologije, Pol Potove vladavine u Kambodži koja je svega u nekoliko godina odnela dva miliona života tvrdeći da će time ukloniti ljude nepopravljivo korumpirane kapitalističkim institucijama i otvoriti mogućnost za stvaranje novog sveta. Stvaranje političkog sistema na apstraktnim osnovama donelo je samo more novih problema, nova zla, nove oblike nejednakosti i mnogo krvi.³

206 Ako je izbor zaista između konzervativizma i giljotine, ili, još gore, polja smrti, onda nema sumnje da je bolje izabrati konzervativizam. Ali, nije moguće da između konzervativnog skepticizma prema apstraktnim shemama i vladavine Crvenih Kmera nema baš nikakvog ideološkog međuprostora! Ili, drugim rečima, nije valjda da je vrhunski dokaz u korist konzervativizma to što on osuđuje Crvene Kmere? Pa koja od vodećih ideologija u savremenom pluralističkom sistemu njih ne bi osudila?

Na drugom mestu čitamo kako se konzervativci ne zalažu za *status quo*, niti se pak protive promeni:

Konzervativci su samo protiv prosvetiteljsko-anarhističke ideje o promeni koja misli da se na osnovu apstraktnih načela preko noći mogu ukinuti sve stare i stvoriti nove institucije. Zato su oni protiv revolucija koje u suštini ne donose promenu, jer se ljudi ne mogu izmeniti preko noći.

A svega nekoliko redova kasnije:

Konzervativac zna da uvek polazi od stanja stvari, običaja i iskustava koje su stvorile prethodne generacije kao najbolje instrumente za snalaženje u svetu. Prihvata se ono što je dugogodišnjom praksom pokazano kao najbolja

3 *Konzervativizam*, str. 38.

varijanta i s razlogom se odupire šarlatanima koji misle da svet počinje od njih.⁴

Na stranu Đurkovićevo uverenje da “ideja misli” (ili možda ipak ‘misli’ ‘promena’? – iz ovakve rečenice to se ne može jasno razlučiti), na stranu čak i prisilno učlanjivanje Kanta i Bakunjina u jedan te isti klub za “menjanje stvari preko noći” – ostaje pitanje da li je moguće da se politički spektar deli na one koji veruju u neupitni autoritet tradicije, sa jedne, i šarlatane “koji misle da svet počinje od njih”, sa druge strane? Ako je tako, izbor je opet uistinu jednostavan – nema potrebe dodatno ga obrazlagati, pa ni pisati knjige u njegovu odbranu. A ipak, Đurkoviću kao da jednostavnost tako konstruisanog izbora između crno-belih alternativa nije dovoljna, nego nam u nastavku istog pasusa ilustruje svoju tezu oslanjajući se na Sviftovu metaforu o pauku i pčeli:

Radikali vide čoveka kao pauka, čija se mreža sastoji isključivo od onoga što je on sam napravio. On želi da čitav svet bude izatkan od projekcija iz njegove glave. Pčela, kao metafora za konzervativca, s druge strane stvara med od polena koji nije sama stvorila. Ona u zajednici s drugima prerađuje ono što je našla kao već postojeće u svetu.⁵

207

Etiketiranje se, dakle, dopunjuje i karikiranjem. Argumenata, međutim, nigde na vidiku, baš kao ni suočavanja sa bilo kojom od relevantnih savremenih kritika konzervativizma, kako onih sa leva (Habermas, Hiršman, Honderič), tako i onih sa desna (Hajek, Hantington, Makintajer).⁶

4 Isto, str. 41.

5 Isto.

6 Jürgen Habermas, *The New Conservatism* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1989); Albert O. Hirschman, *The rhetoric of reaction: perversity, futility, jeopardy* (Cambridge, Mass.: Belknap Press, 1991); Alasdair Macintyre, “Poetry as Political Philosophy: Notes on Burke and Yeats”, *Ethics and Politics* (New York: Cambridge University Press); Alasdair Macintyre, *After Virtue* (Notre Dame, Indiana: Notre Dame Press, 1981); Ted Honderich, *Conservatism* (London: Pluto Press, 2005); F. A. Hayek, “Why I am not a Conservative”, *The Constitution of Liberty* (Chicago: The University of Chicago Press, 1960); Samuel P. Huntington, “Conservatism as an Ideology”, *The American Political Science Review*, Vol. 51, No. 2 (jun, 1957).

Ova slabost (ili čak i potpuno odsustvo) argumenata ne pokazuje se samo u delovima gde Đurković pokušava da utvrdi prednosti konzervativizma nad konkurentskim pogledima na svet, već i tamo gde pokušava da utvrdi specifičnu razliku te ideologije u odnosu na ostale. Đurković nudi listu od trinaest, kako sam kaže, “temeljnih principa” konzervativizma, koji bi trebalo da posluže kao osnova za razlikovanje. Međutim, principi koje navodi ili nisu specifični samo za konzervativizam, ili su pak nespojivi sa principima liberalne demokratije (a Đurkovićeva je osnovna namera upravo da pokaže kako konzervativizam sa ovim principima *nije* nespojiv), a najčešće su krajnje neodređeni i podložni najrazličitijim tumačenjima. Pa tako prvi od tih principa – tzv. antropološki pesimizam, u svom jakom obliku teško da bi se mogao pomiriti sa liberalnim načelima (ako je ljudska priroda suštinski zla i naopaka, garancije individualne slobode i autonomije mogle bi biti samo štetne). To kao da uviđa i sam autor, pa zato tezu ublažava i kvalifikuje, i svodi je na kraju na tvrdnju da “ljudska priroda ne može biti idealna i da se društvene institucije ne mogu graditi na utopijskim i nerealnim pretpostavkama o ljudskoj dobroti”.⁷ To, međutim, ne samo što nije “specifična odlika konzervativizma” (reklo bi se zapravo da uopšte i nije nikakva “odlika”, nego – tvrdnja), već teško da je išta više od opšteprihvaćenog, zdravorazumskog stanovišta iza kojeg bi danas stale i desnica i levica.

Slično je i sa ostalim “distinktivnim odlikama konzervativizma”:⁸

– tezom o složenosti (“političke promene moraju biti postepene, lagane i gradualne, jer su vreme i iskustvo potrebni da bi se ljudi navikavali i sticali određene nove običaje”);⁹

– tezom o značaju autoriteta, sigurnosti, reda i poretka (“svuda mora da postoji lice koje preuzima odgovornost i snosi posledice za rad, organizaciju i rezultate entiteta kojima upravlja”,¹⁰ kaže Đurković, ne uočavajući kontradikciju sa Hobsovom, a kasnije i Šmitovom tezom, “*autoritas, non veritas facit legem*”, koju tek nekoliko redova ranije sa odobravanjem citira; naravno, problem je u tome što u osnovi Hobsove, baš kao i Šmitove teorije, stoji pretpostavka da se suveren u krajnjoj instanci *ne može* pozvati na odgovornost, jer jednostavno nema na osnovu čega – nema zakona nezavisnog od njegove volje);

7 *Konzervativizam*, str. 37.

8 Isto.

9 Isto.

10 Isto, str. 39.

– tezom o neodvojivosti slobode od poretka (“[d]a bi pojedinac mogao da upražnjava svoju slobodu, ne samo da je neophodno postojanje političkog poretka koji će regulisati moguće sukobe pojedinačnih sloboda, već je potrebno izgraditi čitavu mrežu obrazovnih institucija u najširem smislu koje pojedinca socijalizuju, uklapaju u jedno okruženje i osposobljavaju za mogućnost adekvatne upotrebe slobode. To su porodica, škola, lokalna zajednica, crkva, mediji... koji postoje i neometano deluju zahvaljujući garancijama političkog poretka”);¹¹

– tezom o značaju morala i religije kao temelja društvenog života i institucija (“[č]ovek je po prirodi i religiozno biće, a religija je osnova građanskog društva. To ne podrazumeva nužno postojanje jedne zvanične religije, već pravo svih građana da ostvaruju i ispoljavaju religioznu stranu svog bića”);¹² ovde se dobro vidi Đurkovićevo nespremnost da dosledno izvede konsekvence stavova koje zastupa – naime, stav da je “religija osnov građanskog društva” je radikalna i, domišljen do kraja, vodi antiliberalnim posledicama, tj. uspostavljanju državne religije kao preduslova za pripadnost građanskom društvu; želeći da izbegne ove posledice, Đurković formuliše tezu koja se u liberalno-demokratskom sistemu smatra krajnje banalnom – da svaki građanin ima *prava* da živi u skladu sa svojim religijskim ubeđenjima);

– tezom o veri u predrasude, prihvaćena mnjenja i običajnost kao praksom dokazane osnove rasuđivanja (“[o]bičaji i predrasude sadrže skrivenu i nagonmilanu mudrost prikupljanu kroz mnoga pokolenja, čiji su racionalni izvori često nedostupni svakodnevnom delatelju. Naravno, oni su podložni preispitivanju, ali se od njih nužno mora kretati”);¹³

– tezom o poštovanju evolucionog principa kao načela društvene promene (“[p]rotiv revolucija koje u suštini ne donose promenu, jer se ljudi ne mogu izmeniti preko noći”).¹⁴

Za nejasnoće i protivrečnosti sa kojima se suočava u pokušaju da odredi konzervativizam nije prvenstveno Đurković kriv; to su u dobroj meri posledice inherentnih protivrečnosti konzervativne ideologije kao takve. Neuočavanje ovih protivrečnosti, međutim, i nedostatak bilo kakavog pokušaja da se one razreše, već jesu krivica auto-

11 Isto.

12 Isto, str. 40.

13 Isto.

14 Isto, str. 41.

ra, i to tim pre što su one u teoriji vrlo dobro poznate i detaljno kritički razmotrene. Đurković, međutim, ne pokazuje da mu je to poznato.

Tek u tezama o veri u nužnost društvene hijerarhije i ekonomske nejednakosti, Đurković uspeva da formuliše uistinu distinktivne crte konzervativizma. I tu smo, međutim, uskraćeni za obrazloženje zašto su ti stavovi ispravniji ili vredniji zastupanja od svojih alternativa – izuzev ako se za takvo obrazloženje ne smatra Đurkovićeva tvrdnja da “konzervativci smatraju da je hijerarhija prirodan sistem uređenja u kosmosu, pa i u ljudskom društvu”, koja kao da je zalutala u ovu, navodno savremenu apologiju konzervativizma, iz neke ranije, preveberovske epohe, u kojoj kosmos još nije bio raščaran, i u kojoj još nije bilo jasne razlike između prirode i društva, istorije i mitologije. Istini za volju, vera u nadljudsku prirodu političkog poretka jeste konstanta konzervativne političke misli,¹⁵ ali savremeni konzervativci je obično objašnjavaju oslanjajući se na naučne (ili kvazinaučne) argumente o evoluciji, psihologiji i ekonomiji, a ne na fraze poput “kosmičke hijerarhije”, koje se danas izvan diskursa religije i video-igara, mogu koristiti još samo u parodijskom ključu.

210 Ključni problem Đurkovićeve knjige, međutim, ne leži u pojedinačnim propustima, nejasnoćama i protivrečnostima, već u primeni jednog prevaziđenog i konkluzivno razobličnog metodološkog pristupa u definisanju osnovnih odlika konzervativne ideologije – sastavljanju fiksne liste “sržnih” konzervativnih uverenja. Đurković, međutim, ne samo da pribegava toj problematičnoj metodi, nego, ponovo, nijednom rečju ne pokazuje da je svestan njenih nedostataka, niti pak brojnih kritika kojima je ona bila izložena. Stoga ne treba da čudi što on ponavlja sve greške tipične za takav pristup. Parafrazirajući Edmunda Berka, moglo bi se reći da je onima koji ne poznaju protivničku kritiku suđeno da je svojim primerom dokazuju.¹⁶

Taj metodološki problem se odražava i na celinu Đurkovićevog projekta – legitimaciju i apologiju konzervativizma u savremenoj Srbiji, te, kako ćemo vi-

15 Vidi Michael Freedon, *Ideologies and Political Theory* (Oxford: Clarendon Press, 1996), str. 332–335. Mada, Oukšot smatra da konzervativna dispozicija nije “povezana sa bilo kakvim konkretnim verovanjem o vasioni, o svetu uopšte ili o ljudskom ponašanju. Ono sa čim jeste povezana jesu verovanja o aktivnosti upravljanja i instrumentima vladavine” (M. Oakeshott, *Rationalism in Politics* [London, 1967], str. 183–184).

16 Berkova misao u originalu glasi: “Onima koji ne poznaju istoriju, suđeno je da je ponavljaju.”

deti, autora vodi paradoksalnim i protivrečnim zaključcima u čijem nam se svetlu ceo projekt ukazuje kao nekoherentan i samoporažavajući.

★ ★ ★

Počnimo od metodologije. Najefektniju kritiku pristupa “fiksne liste” daje Friden u svojoj knjizi o političkim ideologijama:

Ovaj pristup naprosto predstavlja pokušaj da se na konzervativizam primeni ista unutrašnja pojmovna struktura koju pokazuju i ostale ideologije, ali uz nastojanje da se zadrži statična i nepromenljiva priroda ove suštine, to jest, da se ova skoro zamrzne u vremenu.¹⁷ Berk se obično uzima kao začetnik tog pristupa, i njegov se iscrpni pregled konzervativnih načela svodi na sledeću listu: insistiranje na konkretnim pravima, a ne na apstraktnim prirodnim pravima; organska koncepcija društva kao večnog partnerstva između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti; istorija kao akumulirana mudrost svih generacija; prirodna nejednakost ljudskih bića, pa stoga i njihovog statusa i imovine; poštovanje prema autoritetu i njegovim institucionalnim manifestacijama, zakonu i religiji; i, konačno – problematična stavka za jednu trajnu listu – prihvatanje postepene promene u okviru koji bi trebalo da čine ostali očigledno suštinski pojmovi. [...]

211

Fundamentalna greška ovakvog pristupa je dvostruka. Na nivou ponašanja i ideologija – uprkos priznanju da se društvene i tehnološke promene dešavaju – on pretpostavlja da su bezvremeni i kulturno-neodređeni odgovori politički adekvatni. Na nivou istorijskih dokaza, pretpostaviti da su ovo uistinu osobine konzervativne ideologije, ili da bi mogle da karakterišu bilo koju održivu ideološku poziciju, očigledno je pogrešno. Vrlo je jednostavno

17 Vidi Đurković, str. 101: “Postoji čitav niz zadataka koje danas samo desnica, po prirodi svoje suštine, može da uradi u Srbiji: stvaranje čvrstog i stabilnog političkog poretka, stvaranje realnog ustavno-pravnog okvira zasnovanog na tradiciji i potrebama, stvaranje osnova za društveni konsenzus i prevođenje ideoloških rasprava sa nivoa nezavršenog građanskog rata na nivo artikulisane političke rasprave, određivanje jasnih i realno dostižnih društvenih prioriteta i usmeravanje energije u tom pravcu i, konačno, pronalaženje mere između čuvanja dosadašnjih nacionalnih odlika i evolutivnog preuzimanja evropskih i globalnih vrednosti.”

pokazati da su tokom prethodna dva veka konzervativci sastavljali vrlo različite liste. Dizralijev konzervativizam, sa idejama o moći koja je data na poverenje od naroda, patronatu, hijerarhiji i autoritetu, nije ono o čemu je govorio Makmilan kada je '50-ih godina 20. veka rekao da u Britaniji "nikad nije bilo bolje". Ovaj pristup je u osnovi promašen, jer se neminovno degeneriše u nabranje različitih konzervativnih suština, nekih koje uključuju religiju i nekih koje to ne čine, onih paternalističkih i onih koje podržavaju ideal slobodnog tržišta. Ono što konzervativci štite u jednom periodu ne može biti, ako je kasnije odbačeno, deo suštinskog jezgra iste ideološke porodice.¹⁸

Princip fiksne liste, dakle, sam je po sebi problematičan jer pripisuje trajnu suštinu ideologiji koja je u različitim periodima zastupala različite, pa čak i oprečne stavove.¹⁹ Kod Đurkovića, međutim, ovo vodi do prosto apsurdnih posledica. Pa tako kod njega čitamo:

212

Na Zapadu se država i nacija doživljavaju dvostruko: s jedne strane, to je obaveza, skup nasleđenih resursa i odlika kojima upravljamo i koje treba u što boljem stanju da ostavimo svojim potomcima, a s druge strane to je servis, uprava koja od nas prikuplja određena sredstva i upotrebljava ih tako da bi svima nama omogućila da što bolje obavljamo svoje poslove. Kod nas, međutim, država se doživljava kao apstraktno strano telo koje nam nešto neprestano duguje. Svako teži da državu zakine i svako istovremeno kuka da od države što više izvuče; malo ko shvata da državna kasa nije rupa bez dna, već tre-

18 Freedon, *Ideologies*, str. 331–332.

19 Što je najčudnije, to priznaje i sam Đurković: "Čitalac koji konsultuje više od jednog tumača konzervativnih načela biće veoma zbunjen činjenicom da se pod istim imenom razumevaju ponekad veoma različite stvari. Ne samo da varira spisak načela i principa na osnovu kojih se neki autori u taj korpus uključuju, a drugi iz njega isključuju, već se kao još veći problem pojavljuju različite podele i klasifikacije unutar samog konzervativnog tabora" (str. 15). Taj "još veći problem" Đurković rešava tako što ga nadalje ignoriše i ponavlja konzervativno vjeruju sastavljeno od fiksne liste načela, pri tom nam ne nudeći nikakvo, čak ni provizorno, objašnjenje kako se u ovaj opis uklapaju sve one "najrazličitije stvari" koje se pod imenom konzervativizma mogu naći. Ovaj čitalac priznaje da je uistinu – veoma zbunjen.

zor u kome će biti onoliko koliko mi u njega stavimo. Tek kada bi se to shvatio počeli bismo da tragamo za onom ključnom merom između potrebe da državi damo što manje i potrebe da država ipak od nas dobije onu količinu sredstava kojom efikasno može da obavlja svoje funkcije. Takva svest o realnom odnosu prema svojoj državi se, međutim, stiže zahvaljujući kontinuiranom učenju.²⁰

Ostavimo sada po strani činjenicu da Đurković afirmativno piše o janusovskoj prirodi moderne države, ne uočavajući pri tom nikakvu protivrečnost između “države kao nasleđa” i “države kao servisa”²¹ (kao što ćemo videti, cela Đurkovićeva knjiga zasniva se dobrim delom na odlučnom ignorisanju protivrečnosti). U ovom pasusu zanima nas to kako se ne naročito orginalan skup postavki uklapa sa pozna-

20 Isto, str. 9.

21 O ovome detaljno kod Makintajera u “Poetry as Political Philosophy”: “Moderna država i oni koji je naseljavaju i rade na njenom očuvanju suočeni su sa dilemom. Ova država mora da se predstavlja na dva *prima facie* nekompatibilna načina. Ona jeste i mora da bude shvaćena kao institucionalizovani skup uredbi uz čiju pomoć pojedinci mogu manje ili više uspešno da postizu svoje ciljeve, to jest, ona je suštinski *sredstvo* o čijoj efikasnosti sude pojedinci, u kategorijama koristi i štete. A opet, u isto vreme ona polaže pravo, i ne može da ga ne polaže, na onu vrstu odanosti na koju polažu pravo one tradicionalne političke zajednice – najbolji tip grčkog polisa ili srednjovekovne komune – članstvo u kojima je za njihove građane predstavljalo izvor smislenog identiteta, tako da briga o zajedničkom dobru, čak i do spremnosti da se za njega umre, nije predstavljala ništa drugo do brigu o onom što je dobro za pojedinca samog. Građanin moderne države je tako pozvan da gleda na državu intelektualno na jedan način, proračunavajući sopstveni interes, ali imaginativno na sasvim drugi. Moderna država koja bi se predstavila samo u prvom svetlu nikada ne bi mogla da izazove adekvatnu odanost. Tražiti da se za nju umre, bilo bi kao tražiti da se umre za telefonsku kompaniju. Pa ipak moderna država takođe ima potrebu da se njeni građani žrtvuju za nju, potrebu koja joj nalaže da pronade neki potpuno drugačiji skup slika za sopstvenu prezentaciju. [...] Država više ne može biti adekvatno izmaštana i stoga ona više ne može funkcionisati kao predmet privrženosti bilo kome ko je obrazovan sa imaginativnim integritetom.”

tom konzervativnom tezom o veri u “predrasude, prihvaćena mnjenja i običajnost kao praksom dokazane osnove rasuđivanja i delovanja”, koja se kod Đurkovića nalazi pod f) na listi suštinskih konzervativnih uverenja, odnosno sa tezom o “veri u iskustvo i tradiciju naspram apstraktnih racionalističkih shema i apstrakcija u politici”. Odgovor je, nažalost, da se ne uklapa baš nikako, što ćemo vrlo lako i pokazati.

U paragrafu f) Đurković još kaže da je prosvetiteljska ideologija “bazirana na zahtevu za ukidanje nasleđenih mnjenja, običaja i verovanja”, dok konzervativci naprotiv “podsećaju da običaji i predrasude sadrže sakrivenu i nagomilanu mudrost prikupljanu kroz mnoga pokolenja, čiji su racionalni izvori često nedostupni svakodnevnom delatelju”. Pod h), pak, Đurković dodaje i da konzervativac “zna da uvek polazi od stanja stvari, običaja i iskustava koje su stvorile prethodne generacije kao najbolje instrumente za snalaženje u svetu. Prihvata se ono što je dugogodišnjom praksom pokazano kao najbolja varijanta i s razlogom se odupire šarlatanima koji misle da svet počinje od njih”.²²

214 Nameće se pitanje: zašto Đurković smatra da je to problem kada naš čovek doživljava državu kao “apstraktno strano telo koje mu nešto neprestano duguje”, a ne “predrasuda, prihvaćeno mnjenje i običajnost kao praksom dokazane osnove rasuđivanja i delovanja”? Zašto to što “svako teži da državu zakine i svako istovremeno kuka da od države što više izvuče” za njega ne predstavlja “sakrivenu i nagomilanu mudrost prikupljanu kroz mnoga pokolenja, čiji su racionalni izvori često nedostupni svakodnevnom delatelju”, nego veruje da je u pitanju zabluda koju treba ukloniti, ni manje ni više, nego – “kontinuiranim učenjem” (kod Zmaja: “Znanje je snaga, znanje je moć, učite deco i dan i noć”)? I da li je onda Đurković, kada su u pitanju srpske navike i običaji, kakvim ih on vidi, konzervativac ili prosvetitelj?

Da uprostimo, Đurkovićev problem je sledeći: na njegovoj listi konzervativnih uverenja nalaze se, s jedne strane, vernost običajima, predrasudama, nagomilanoj mudrosti pokolenja i tome slično, a s druge strane – odanost institucijama, poretku, izvesnoj koncepciji države i, na kraju, slobodnom tržištu (tačke c), d), l), m)); ta odanost nespojiva je sa lokalnim običajima i predrasudama iz njegovog opisa. Dakle, ili nešto nije u redu sa Đurkovićevim spiskom “temeljnih principa”, ili je konzervativizam u Srbiji danas na samom početku osuđen na neuspeh. Da stvar bude još čudnija, Đurković je ovog nesklada izgleda sasvim svestan:

I danas živo hajdučko nasleđe uvek je predstavljalo veliki problem za konstituisanje i ukorenjivanje institucija. No nisu nas štedele ni globalne okolno-

22 *Konzervativizam*, str. 41.

sti, pa nepristrasan posmatrač mora da se zapita kako je institucije i bilo moguće napraviti kada je svakih 20–30 godina dolazilo do nekog rata koji bi po pravilu izazvao novu vrstu društvene revolucije i razorio svaki začetak stabilizacije stvaran u prethodnom periodu. U celom tom haosu naprosto je nedostajala ključna reč za konzervativizam, a to je kontinuitet. Da bismo imali šta da konzerviramo i čuvamo, potrebno je najpre da ga stvorimo, a za to je potrebna prirodna evolucija običaja, odnosa, navika, zakona i institucija.²³

Teško bi bilo kraće i jasnije (ako već ne stilski prikladnije) formulisati temeljni problem celog Đurkovićeveg projekta širenja konzervativnog jevanđelja među Srbima. Nepristrasan posmatrač onda mora da se zapita kako Đurković namerava da reši taj temeljni problem, izložen već na osmoj strani knjige, i opravda smislenost i elementarnu ostvarljivost svog projekta, pre nego što se upusti u njegovo ostvarivanje. Naravno, čitalac već pogađa, Đurković to ne čini baš nikako. Nakon što je problem tako jasno formulisao, on ga više ne pominje, već nastavlja opisom komunističke zaverе da se konzervativizam predstavi kao bauk, a zatim prelazi na izlaganje već više puta pomenutih temeljnih načela, e da bi knjigu završio apelom za “stvaranje realnog ustavno-pravnog okvira zasnovanog na tradiciji i potrebama”.²⁴ Ali kojoj tradiciji? Onoj hajdučkoj, koja se sastoji u nepoverenju prema državi kao prema nečemu apstraktnom i stranom? Kojim potrebama? Onima da se “država zakine i da se od nje što više izvuče”? Sigurno ne. Ali o kojoj se tradiciji i kojim potrebama onda radi? Đurković na ova pitanja i ne pokušava da odgovori.

Da odmah raščistimo sa nekim predvidljivim primedbama koje bi se mogle izneti u Đurkovićevu odbranu. Pre svega, Đurković uistinu kroz celu svoju knjigu ponavlja da konzervativizam nije protiv svake promene, odnosno da nije prosto zalaganje za status quo, te ilustruje tu tezu činjenicom da su mnogi konzervativni političari bili istaknuti reformatori. To, međutim, ni najmanje ne učvršćuje njegovu teorijsku poziciju, jer bez jasnijeg određenja promena koje se imaju smatrati dozvoljenim ili čak poželjnim, za razliku od onih koje se imaju smatrati štetnim (određenja koja ne nedostaju samo Đurkoviću, nego i većini drugih konzervativnih autora),²⁵ reč je samo o još jednom retoričkom pokušaju da se uzmu i jare i pare, i tradicija i promena, i P i ne-P. A kako nas uči logika – iz sistema u kome se tvrdi i P i ne-P može slediti sve, to jest – bilo šta.

23 Isto, str. 9.

24 Isto, str. 101.

25 Vidi Honderich, *Conservatism*, poglavlje “Change and Reform”.

Dalje, može se istaći da Đurkovićevo “kontinuirano učenje” nije isto što i Zmajeva “učite, deco, i dan i noć”, jer kontinuitet kod Đurkovića ukazuje na postepenost i evoluciju, tako drage konzervativcima. Ali opet je reč tek o retoričkom triku, i to ne naročito veštom. Evolutivnost i postepenost kao konzervativni principi nisu pitanje trajanja ili metode učenja (sporo, a ne brzo), nego i njegove prirode i ciljeva. Praksa, stoga, ima prednost nad teorijom ne samo u metodološkom nego i u epistemološkom smislu.²⁶ Rečima O’Salivena: “ne može se odrediti značenje reforme koje prethodi događajima”,²⁷ a Đurković čini upravo to – on unapred postavlja ne samo značenje, već i cilj reforme: dovođenje “naše” svesti na nivo svesti prosečnog građanina SAD-a. To, međutim, nije nikakva evolutivna, već planirana promena sa unapred jasno zacrtanim ciljevima – dakle upravo od one vrste kakvu Đurković pripisuje prosvetiteljima i anarhistima: racionalna, apstraktna i antitradicionalna.

Konačno, Đurkovićev branilac bi mogao da istakne da Đurković uistinu objašnjava zašto srpska istorija i tradicija nisu urodile odgovarajućim institucionalnim plodovima – to je zbog silnih buna i revolucija. Da se podsetimo: “Da bismo imali šta da konzerviramo i čuvamo, potrebno je najpre da ga stvorimo, a za to je potrebna prirodna evolucija običaja, odnosa, navika, zakona i institucija.” Teza dakle nije da običaji i predrasude kao takvi sadrže sakrivenu i nagomilanu mudrost prikupljanu kroz mnoga pokolenja, već da običaji i predrasude nastali u *izvesnim društveno-istorijskim uslovima* sadrže sakrivenu i nagomilanu mudrost prikupljanu kroz mnoga pokolenja, a jedan od najvažnijih takvih uslova jeste kontinuitet, dakle odsustvo revolucionarnih i radikalnih promena.

Na ovu primedbu odgovaramo na sledeći način. Prvo, ako se tvrdi da postoji izvestan skup uslova koji čine mogućim da se istorijskim tokom proizvede običaji koji sadrže vredno znanje, onda to više nije prosto, “zdravorazumsko” i nediskriminativno stanovište da običaji kao takvi sadrže vredno znanje; reč je, naprotiv, o mnogo složenijoj poziciji, koja, da bi bila iole plauzibilna, mora jasno specifikovati uslove i ponuditi adekvatno teorijsko opravdanje za izbor tih uslova kao re-

26 O ovome najbolje govori Oukšot kad kaže da su racionalisti “kao usplahireni kuhinjski portiri koji zamenjuju odsutnog kuvara: njihovo znanje se ne prostire iza pisane reči koju čitaju mehanički – ona generiše ideje u njihovim glavama, ali ne i ukus u njihovim ustima” (M. Oakeshott, *Rationalism in Politics* [London, 1967], str. 22).

27 Noel O’Sullivan, *Conservatism* (Dent, 1983), str. 12.

levantnih.²⁸ Naravno, Đurković, u sada već prepoznatljivom maniru, ne nudi ništa slično.

Drugo, sama ideja o “laboratoriji prošlosti” (Honderič) u kojoj se eksperimentima dolazi do validnih zaključaka, ozbiljno je problematična i teško da može da izdrži ozbiljnije kritičko razmatranje. Po Honderiču:

Ovaj argument apsolutno zavisi od toga da li se politička istorija može smatrati *ispitivanjem* ili *istraživanjem*. Da li je smenjivanje generacija deo procesa neometane refleksije, slobodnog skupljanja dokaza, obaveštene provere hipoteza? Da li je prošlost bila išta blisko ovakvoj laboratoriji u kojoj su mogući politički eksperimenti, i gde se daju bezrezervne presude? Pretpostaviti tako nešto je čista besmislica. Nema potrebe ublažavati ili kvalifikovati ovaj grubo odgovor.

Istorija, ako moramo ukratko da je sumiramo, i ako baš moramo da uvedemo laboratoriju u priču, bila je laboratorija u kojoj su ljudi stalno *sprečavali* političke eksperimente, rušeći aparaturu, krijući rezultate i, kada je baš bilo nužno, podmećući požare. Istorija je bila borba, ne ispitivanje, i ono što je u njoj trajalo, u smislu konkretne ekonomije i politike, bilo je zasnovano na ljudskim željama, a ne na želji za istinom, validnošću, konzistencijom i sličnim. Ovo nije doktrinarna teza poput one marksističke, koja svodi celu istoriju na “klasnu borbu”, već naprosto pobijanje jednog još diskutabilnijeg njenog viđenja, viđenja tako idealizovanog da izgleda skoro poput sna, viđenja dostojnog Berka koji samo što se vratio iz Versaja. Ako bi konzervativizam nužno prihvatao stav da je istorija bila respektabilna laboratorija, on ne bi zavredivao mnogo pažnje.²⁹

Treće, ideja o navodnom istorijskom kontinuitetu izvesnih društava, čak i onih stabilnih poput Britanije ili SAD, ozbiljno je problematična. Ovo detaljno obrađuje Makintajer, pišući o Berku i navodnom kontinuitetu engleske istorije:

Berkove slike su tako sačinjene da osiguraju odanost imaginacije izvesnim koncepcijama stabilnog kontinuiteta i hijerarhijskog poretka, kao i antipatiju prema bilo kojoj vrsti teorijske refleksije sklone da proizvede skepticizam

28 Jasno, ovaj zahtev već sam po sebi ugrožava navodnu samorazumljivost i antiteoretičnost konzervativizma.

29 Honderich, *Conservatism*, str. 51.

prema akreditivima ustanovljenog poretka. Tim sredstvima Berk je pozvao Engleze da izmisle ili iznova zamisle sebe kao pripadnike poretka u kojem hierarhije autoriteta otelovljuju mudrost kontinuiteta i za koje bi svaki radikalni prekid odnosa moći i svojine bio nečuvena nesreća. Englezi su tako bili pozvani da se pridruže Berku u činu kolektivne samoobmane. Jer ono što su Berkove slike maskirale i prikrivale bili su radikalni diskontinuiteti i prekidi, kako političkih tako i svojinskih odnosa, koji su obeležili englesku istoriju: krađe od strane veleposednika, kako crkvenog zemljišta tako i javnog zemljišta ukradenog ograđivanjem; nova napadna i destruktivna snaga tržišta i banaka; upotreba ozakonjenog terora kako bi se nametnuli novi svojinski odnosi iz Blekovog akta od 1723; izmenjena i povećana polarizacija moći i svojine, opisana i, sa nežnom gorčinom, osuđena od strane Berkovog irskog sunarodnika Goldsmita. Berk nije bio prvi tvorac mitova o kontinuitetu u engleskoj istoriji. Fabrikacije kojima je heraldički koledž u 16. i 17. veku obdario nove bogataše i moćnike izmišljenim drevnim genealogijama imale su istu funkciju. Ali Berk je bio najveći među ovim mitotvorcima.³⁰

218 Četvrto, i najvažnije, čak i kada bi Đurković bio u stanju da navede jasan skup uslova pod kojima istorija funkcioniše kao laboratorija, i čak i kada bi se pokazalo da ih prošlost zapadnih zemalja o kojima govori ispunjava, a Srbija uistinu ne, dostignuća tih laboratorija bi opet našoj običajnosti bila strana, i mi bismo ih morali usvajati onako kako svaki loš đak usvaja gradivo pred popravni ispit – ne samostalno eksperimentišući, ne evolutivno, ne spontano, ne postepeno, nego “učeci dan i noć”. Dakle, opet ništa od konzervativizma, na delu je čisto prosvetiteljstvo.

S obzirom na tako nesrećnu i samoprotivrečnu koncepciju konzervativizma koju je usvojio, nije nikakvo čudo da Đurković konzervativizam ne uspeva ni da nađe, izuzev u tragovima – u pitanju je tek nekoliko imena intelektualaca, pisaca i političara, iz različitih perioda srpske istorije (još jednom, Đurković objašnjava nepostojanje prave konzervativne tradicije istorijskim okolnostima koje su ovu zatrle u pupoljku). Nijedna postojeća stranka na srpskoj političkoj sceni ne ispunjava Đurkovićev konzervativni ideal, potrebno je formirati novu konzervativnu stranku. Nijedna postojeća intelektualna struktura ili grupacija ne odgovara njegovoj zamisli, potrebno je, kaže, “da se izgradi ozbiljna intelektualna i normativna infrastruk-

30 Alasdair Macintyre, “Poetry as Political Philosophy: Notes on Burke and Yeats”, *Ethics and Politics* (New York: Cambridge University Press), str. 162.

tura koja bi takvoj grupaciji mogla da ponudi savremen evropski konzervativni program i da u javnosti brani i zastupa takav sistem vrednosti”.³¹ I, dakako, potrebno je “praviti link sa značajnim konzervativcima iz naše prošlosti, kao što su bili pominjani knez Mihailo, Kosta Cukić, Stojan Novaković, Čedomilj Mijatović, rani Živojin Perić te Slobodan Jovanović”.³²

Tu situaciju vapijućeg konzervativca u pustinji anticipirao je još Huntington, pišući o “novom konzervativizmu” Rasela Kirka i njemu bliskih intelektualaca:

[N]edostatak novog konzervativizma ogleda se u naporu da se otkrije konzervativna intelektualna tradicija u Americi. Očigledno žudeći za sigurnošću identifikacije sa jednim intelektualnim pokretom, novi konzervativci prebiraju po odavno zaboravljenim političkim i intelektualnim figurama. Malo bi koji poduhvat mogao biti uzaludniji ili beznačajniji. [...] Potraga novih konzervativaca za pretečama samo odražava njihovu nesigurnost u sopstvenu svrhu, ulogu i identitet. Oni pokušavaju da očuvaju intelektualnu tradiciju koja ne postoji, umesto institucija koje postoje. Da su oni pravi konzervativci, neposredno uključeni u odbranu institucija ili društva protiv prave i bliske pretnje, imali bi malo interesovanja za ustanovljavanje konzervativnog pedigrrea.³³

219

Jedina razlika između Đurkovića i konzervativaca koji su predmet Huntingtonove kritike jeste u sledećem: potonji su pokušavali da očuvaju intelektualnu tradiciju koja nije postojala *umesto* institucija koje su postojale, dok Đurković pokušava da očuva intelektualnu tradiciju koja ne postoji *upravo zato* što institucije ne postoje, ili bar ne postoje u obliku u kome bi on to navodno želeo – kao istovremeno i tradicionalne i liberalno-demokratske. A konzervativizam koji nije odbrana postojećih institucija (ako već ne svih njihovih aranžmana) teško da ima išta politički relevantno da ponudi – pretvara se u jednu estetičku dispoziciju umesto da bude politički program. Treba li dakle da zaključimo da je Đurkovićeva koncepcija ne samo nekonzistentna već i politički jalova?

Nažalost, to bi bio ishitren zaključak. Kako nas na različite načine opominju i Makintajer i Honderič, konzervativizam nikada nije funkcionisao prven-

31 *Konzervativizam*, str. 102.

32 Isto.

33 Huntington, *Conservatism as an Ideology*, str. 471–472.

stveno kao konzistentan sistem argumenata, već pre svega kao retorika, kao slikotvorstvo i mitotvorstvo, koji izvesnim uzurpacijama moći i nasilnim promenama daju blagoslov istorijskog kontinuiteta, tradicije, vekovne mudrosti itd. Kako se to, i u koje svrhe, u ovom slučaju može učiniti, pokazuje nam sam Đurković, u tekstu "Politika i poetika Milomira Miljanića: prilog razumevanju kulturne politike prekodrinskih Srba", nastalom, kako nas obaveštava autor, "kao rezultat rada na projektu I49026, koji finansira Ministarstvo za nauku republike Srbije". O savremenom guslaru i folk zvezdi iz Nikšića Milomiru Miljaniću, Đurković kaže:

220 Savremeni srpski guslari su zaista suštinski ostali verni tradicionalnoj poetici i kosmosu iz koga potiču. Ova poetika je konstituisana u doba viševjekovnog ropstva da bi kulminaciju doživela u doba oslobođenja početkom devetnaestog veka. Kao i u svim herojskim naracijama povezanim s jednom nacijom, kosmos u okviru koga se kreću junaci i razvijaju događaji vrlo je precizno i jednostavno strukturiran. Postoje dobri (naši) i loši (njihovi) ljudi i junaci. Naši su skup svih mogućih junačkih vrlina, pri čemu su i one definisane na brutalnim ratničkim osnovama, gde osveta i istraga neprijatelja predstavljaju vrhunac časti, a oprost i pomirenje odaju utisak slabosti i kukavičluka. Izmirjenja ne može da bude; borba između dobra i zla, nas i njih je večita. Jedini način da mi pobedimo jeste da ih izgnamo i, ako je moguće, kompletno pobijemo jer ako to mi ne učinimo, uradiće oni sigurno. U slučaju srpske guslarske poetike, glavni arhineprijatelji su Turci koji su došli sa strane i koje bi onda bilo uputno jednog dana vratiti odakle su došli. Termin Turci čak više označava slovensko stanovništvo koje je primilo islam, nego otomanske Turke. Tek u novije vreme uveden je termin poturice. Pored toga, borci Republike Srpske su o svojim protivnicima najčešće govorili kao o Turcima. Osim njih (za koje se često koristi i termin balije, što znači oni koji su promenili veru), ulogu neprijatelja imaju i ustaše (Hrvati), Šiptari i zapadni lideri koji su pocepali Jugoslaviju, bombardovali Republiku Srpsku, pomogli Hrvatima da ukinu Republiku Srpsku Krajinu, bombardovali SRJ, otimaju Kosovo i progone naše junake. Kad se obrađuje Srbija, pojave se mestimično i domaći izdajnici. [...]

Republika Srpska je, kaže Miljan, omeđena kostima i najveća je srpska tekovina. Time otkrivamo još jedan razlog zbog kog je ona pevaču posebno draga. Ona je jedini, i to veliki uspeh srpskog naroda tokom procesa raspada Jugoslavije, pobeda kojoj je "lasno zapjevati". Pevač pominje 18.000 srpske dece koja su položila svoje živote za tu tekovinu. Njihova nesebična žrtva oba-

vezuje i pevač se moli Bogu da im otvori rajska vrata i da sednu uz Obilića, kako su zaslužili. Sledi pozivanje na Njegoša kao završni čin ugradnje ove epizode u čitavu junačku istoriju srpskog naroda. Pevač smatra da je dokazao da je i ova generacija kojoj pripada bila dostojna predaka i da se time održava junački časn i prenosi isti zadatak na buduća pokoljenja. [...]

Ova poetika svakako nije politički korektna za jedno vreme u kom se propagiraju vrednosti multikulturalizma, verske i etničke tolerancije, kao i raznih oblika integracija. U njoj se mogu naći svi elementi za savremene kritičare nacionalizma, i to svakako nije diskurs koji odgovara mirnodopskim vremenima. Problem je, međutim, u sledećem: srpsko iskustvo je i tokom poslednje decenije (pa čak i danas) pokazalo da je pozivanje na pravo, individualna i kolektivna prava i na slične norme bilo rezervisano za druge, a nikada za Srbe, da je u svim sukobima međunarodna zajednica radila na štetu upravo ovog naroda i da joj se ne sme verovati. Nažalost, opet je iskustvo na brutalan način pokazalo da je jedino u šta su ljudi mogli da se uzdaju bila snaga oružja. To im, naravno, nije ništa garantovalo, ali im je davalo nadu da će možda uspeti i makar je (za razliku od 1941) dokazalo da se ljudi neće dati lako na klanicu. U tome treba tražiti osnovni razlog zbog kog će ove pesme i tradicija ovakvog brutalnog, ali i sasvim iskrenog guslarstva imati i dalje i dosta poklonika, ali, izgleda, i nezamenljivu funkciju očuvanja jedne tradicije koja je u ratnim vremenima očigledno preko potrebna.³⁴

221

Ovaj dugački citat pokazuje kako Đurković u praksi razrešava protivrečnost između odanosti srpskom hajdučkom nasleđu, sa jedne, i liberalnim normama, sa druge strane: čim nasleđe i liberalne norme dođu u sukob, odanost normama se povlači, a tvorevine nastale kao rezultat etničkog čišćenja bivaju posvećene tradicijom epskog pesništva. Kako više nije u pitanju teorijsko izlaganje koje zahteva bar minimum logičke konzistencije, nego se može pustiti mašti na volju, autoru ništa ne smeta da izvede konzervativcima tako drag istorijski kontinuitet direktno iz herojskog morala (ili Đurkovićevim rečima: “junačkih vrlina definisanih na brutalnim ratničkim osnovama, gde osveta i istraga neprijatelja predstavljaju vrhunac časti, a oprost i pomirenje odaju utisak slabosti i kukavičluka”), preko ratnih zločina počinjenih u nedavnim ratovima, pa sve do današnjih “mirnodopskih vremena” u kojima, istina, treba malo utišati “brutalne ali iskrene” guslarske pozive na istragu neprijatelja, ali ih nikako ne treba zaboraviti ili napustiti. Zašto ih ne treba napustiti? Zato što ima-

34 http://starisajt.nspm.rs/kulturnapolitika/2007_djurkovic_mm.htm

ju nezamenljivu funkciju očuvanja (konzerviranja) jedne preko potrebne tradicije. Koje tradicije? Jasno – tradicije u kojoj su osveta i istraga neprijatelja vrhunac časti.

Naravno, već i površnim čitanjem, lako je utvrditi da istorijskog kontinuiteta na koji Đurković ukazuje ovde nema ni u tragovima. Sve je u Đurkovićevoj konstrukciji falsifikat – niti su junačke vrline uistinu ikada nalagale da “osveta i istraga neprijatelja predstavljaju vrhunac časti”, pre će biti da je u pitanju retroaktivno pravdanje vrlo moderne prakse etničkog čišćenja; niti je pak moguće ove vrline sačuvati ili oživeti u modernom dobu, a da se one ozbiljno ne degenerišu i odvedu u masovni zločin.³⁵ Na delu je, međutim, jedna druga vrsta kontinuiteta, koju bi sam autor verovatno najradije porekao.

U tekstu “Reči i smrt”, Nenad Dimitrijević uočava kontinuitet između socijalističkog i nacionalističkog režima u Srbiji osamdesetih i devedesetih. To je kontinuitet kolektivističke, i-liberalne legitimacije režima:

Konceptualne sličnosti između komunizma i nacionalizma više su nego upadljive. U potrazi za ‘rezervnom legitimacijom’ nacionalistički posredovana tradicija nametnula se kao logična opcija, pre svega zbog svog bitno i-liberalnog ustrojstva: nacionalizam, baš kao i komunizam, počiva na pretpostavci radikalne desubjektiviranosti pojedinca. U oba slučaja radi se o kolektivistič-

222

35 O ovome najbolje kod Konstana: “Ratničke narode koje smo do sada poznavali pokretali su motivi plemenitiji nego što su realne i pozitivne koristi od rata. Religija se mešala u ratoborne impulse jednih. Burna sloboda koju su uživali drugi činila ih je prekomerno aktivnim, i tu aktivnost su imali potrebu da ispolje. [...] Ali kada bi se danas stvorila jedna čisto vojna kasta, s obzirom na to da njena vatrenost ne bi počivala ni na kakvom ubeđenju, ni na kakvom osećanju, ni na kakvoj misli, kako bi joj bili strani svi povodi za zanos koji su nekada oplemenjivali i same pokolje, ta bi kasta nalazila svoju hranu i nadahnuće u najskučenijoj i najškrtijoj ličnosti. [...] Ti vaskršli Vandali ne bi živeli u nepoznavanju raskoši, u jednostavnosti običaja, u preziru prema svakom podlom delu, koji su karakterisali njihove neotesane preteče. [...] Ne bi imali ni sažaljenja prema pobeđenima, ni poštovanja prema slabima, zato što bi pobeđeni, budući da su, na svoju nesreću, vlasnici nečega, izgledali tim pobeđnicima samo kao prepreka između njih i postavljenog cilja” (Benžamen Konstan, *Principi politike i drugi spisi* [Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000], str. 172–173).

kim praksama, zasnovanim na istom tipu kolektivističke matrice: supstancijalnom subjektiviranju jedne *predstave* privilegovane posebne grupe unutar zajednice ('radnička klasa', 'nacija'). Nasuprot apstraktnom pravnom subjektivitetu građanina, na kome se bazira moderna demokratija kao formalno proceduralna kategorija, i komunistička i nacionalistička ideologija kreiraju i podižu na politički nivo partikularni identitet jednog supstancijalno određenog kolektiviteta, čineći njegove ideološki pripisane vrednosti temeljem zajednice.³⁶

S obzirom na ovaj kontinuitet, zaključuje Dimitrijević, specifičnost nacionalizma "ne treba tražiti u fasadnoj demokratiji iza koje se nacionalizam skrivao, već u njegovoj sposobnosti da proizvede ratnu tragediju".³⁷

U ovom kontinuitetu kolektivističke legitimacije (naravno, ipak mnogo bliži svom neposrednom prethodniku – nacionalizmu) svoje mesto pronalazi i savremeni srpski konzervativizam, oličen u delu Miše Đurkovića. Opet, po Dimitrijeviću:

Logika nacionalnog identiteta koja je izvedena iz 'povređene časti i dostojanstva' sadrži u svojim korenima samododeljeno 'pravo na osvetu': u ovom tipu nacionalne svesti, rat predstavlja nužno sredstvo za ponovno uspostavljanje suštine nacionalnog bića. Upravo, samo mir ostvaren ratom smatra se dostojnim svetih nacionalističkih vrlina.³⁸

Smešten u ovaj niz, i to sopstvenom zaslugom, ako već ne sopstvenom voljom, srpski konzervativizam ukazuje nam se kao znatno manje fantomski entitet nego što kod Đurkovića izgleda. Lako prepoznamo i stranke, i javne ličnosti, i think-tankove, i medije koji ga zastupaju, uz izvesne minimalne međusobne razlike u pristupu. Ovaj i ovakav konzervativizam, dakle, u Srbiji je živ i zdrav.³⁹ Pitanje je samo da li će Srbija sa njim ostati živa, ako zdrava već nije.

36 Nenad Dimitrijević, "Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti" (Beograd: Edicija Reč, 2000), str. 139.

37 Isto, 138.

38 Isto, 159.

39 Dakako, Đurkovićev "Centar za konzervativne studije" predstavlja dobar primer. Pa tako, jedan od istaknutih članova Centra Milo Lompar piše o "sekularnom sveštenstvu" koje nameće Srbima kompleks krivice, dok o Gulazima i Hirošimi ne progovara ni reči

“U zemlji koja nikada nije iskusila revoluciju, desna inteligencija od Karla Šmita do Ernsta Noltea raspiruje strah od građanskog rata i konstruiše teorije zasnovane na tom strahu”,⁴⁰ kaže u jednom intervjuu Jürgen Habermas. Sasvim sledeći svoje uzore, Miša Đurković zaključuje *Konzervativizam...* tvrdnjom da samo desnica, “po prirodi svoje suštine”, može prevesti ideološke rasprave “sa nivoa nezavršenog građanskog rata” na nivo artikulisane političke rasprave. Pokazuje se, međutim, da upravo ova vrsta konzervativizma održava u životu diskurs građanskog rata, i to stvarnog, a ne retoričkog.

Ako nam se, dakle, u pogledu na institucije, običaje, pa čak i konzervativne tradicije same, kontinuitet pokazuje kao himera, a politički program na njemu zasnovan – kao prazan i protivrečan, kontinuitet sa nedavnom prošlošću i “nacionalističkom konstrukcijom stvarnosti”⁴¹ pokazuje se vrlo realnim i opasnim. Ovako Dimitrijević:

Ideja tradicije kao puke datosti koju možemo samo spoznati i prihvatiti, u praktičnom pogledu predstavlja poziv na očuvanje kontinuiteta sa moralno i politički kompromitovanim praksama i vrednostima. Kao građani/subjekti države koja je proizvela moralnu katastrofu, mi moramo da ispitamo prošlost na nedvosmisleno nefunkcionalistički način. Cilj ovakve refleksije bio bi da

224

(http://www.nspm.rs/component/option,com_yvcomment/ArticleID,1929_8/url,aHR0cDovL3d3dy5uc3BtLnJzL2t1bHR1cm5hLXBvbGloaWthL3RpdG9pemFtLWkte2VrdWxhem5vLXN2ZXNoZW5zdHZvLmhObWwjeXZDb2ItZW50MTkyOTg=/view,comment/#yvComment19298). Drugi istaknuti član Centra, i urednik “Dveri srpskih”, Vladan Glišić piše: “Ko ima pravo da moralno osuđuje ratni zločin koji su izvršili srpski vojnici – osvetnici? Po mom mišljenju, niko ko je ratno vreme proživio na bezbednoj udaljenosti, ko sa srpskim vojnicima nije delio muku odbrane svojih bližnjih od zločinačkih vojski kakva je bila ona Nasera Orića, dakle, niko takav nema moralno pravo da osuđuje osvetnike kojima se svest u trenutku pomračila i koji su odlučili da sami presude onima za koje su znali da su zločinci” (“Nož-žica-Srebrenica, ili, kako osramotiti sopstveni narod”, *Dveri srpske*, broj 43, str. 9–10).

40 Jürgen Habermas, *The New Conservatism* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1989), str. 137.

41 Fraza je Dimitrijevićeva.

dovede do ‘promene mentaliteta... koja bi kao nepotrebne ruine ostavila iza sebe jučerašnja samorazumevanja’.”⁴²

Refleksija o kojoj govori Dimitrijević omogućila bi kako raskidanje sa navodnom tradicijom u kojoj su “osveta i istraga vrhunac časti” tako i sa intelektualnom tradicijom proizvođenja i veličanja takvih “tradicija”. Ovo je, međutim, zadatak koji konzervativizam “po prirodi svoje suštine” nije sposoban da obavi.

42 Nenad Dimitrijević, “Kritičko čitanje tradicije i poredak slobode”, *Republika*, br. 310–311.

226

